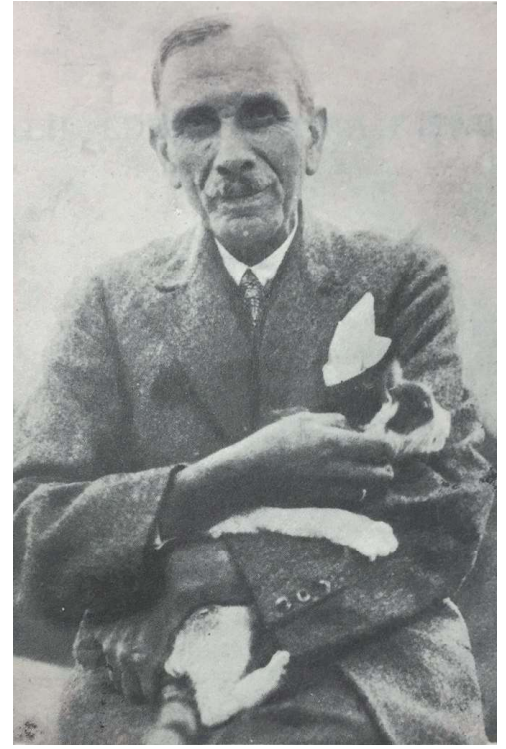

Özel Koleksiyonlar

HALİL EDHEM ELDEM

TÜRK Tarih Kurumu Kütüphanesine bağışlanmış en kıymetli şahsî kütüphanelerden biri Halil Edhem Eldem'e (1861-1938)¹ aittir.

Sadece kitapları değil arşivi de buradadır. Diğer kitaplar arasında dağılmış olan, fakat üzerlerindeki bağış mührü dolayısıyla uçsuz bucaksız toplam içinden kolayca seçilebilen bu kitaplar, bağış kitaplar içinde en özenlilerdendir. Kurumun kitap bağışlayanlar için hazırladığı, bağışçıya özel mühürler, söz konusu zevatın adlarını bu kütüphane içinde yaşatmaya devam ediyor. TTK kalamoza defterine baktığımızda Halil Edhem Beyin bu kuruma 300'e yakın kitap bağışladığını görüyoruz.

Ana hatlarıyla Halil Edhem'in kütüphanesine değinecek olursak öncelikle belli başlı Osmanlı kroniklerini zikredilebiliriz. Fransızca ve diğer Batı dillerinden Osmanlı Türkçesine tercüme eserlerden Şovalef/Şuvalov, Carl Arendts, Paul Pradier-Fodéré, Louis Viardot ve Lukyanus (*Dalkavuknâme*, çev. Vasilaki) gibi isimlerin sınırlı sayıda eserlerinden söz edebiliriz. Hammer'in *Constantinopolis und der Bosporos*, Howard Crosby Butler vd.'nin *Syria* ve Arthur Lumley Davids'in *Grammaire Turke* adlı kitaplarıyla bazı katalog ve dokümanter kitaplar da Halil Edhem Bey bağışı olarak kütüphanede yerlerini almıştır.

Kelime ve konu sözlüklerinden *Vankulu Lügati*, *Lehce-i Osmanî*, *Lügat-ı Naci*, *Lügat-ı Kamus* (Ahmed Lütüfi), *Miftah-ı Lisan*, *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* (Süleyman Buhârî), *Müntehabât-ı Lügat-i Osmaniye*, *Kamusu'l-A'lâm*, *Lügatü'l-Farisdiyye ve'd-Deriyye*, *Tuhfe-i Vehbî*'yi anabiliriz. Zâtî, Necmî, Nef'î, Şeyhî ve Muhibbî divanları, başta Ahmed Midhat Efendinin eserleri olmak üzere yeni edebiyat eserleri, süreli yayın koleksiyonlarından *Mecmûa-i Fünûn* (H. 1279-1300), *Türkiyât* (1925) ve *Orkun*,

Galatasaray Resim Sergisi Fihristleri (1921-1929 arası), münşeat kitapları, seyahatnameler, siyasetnameler, tasavvuf, hatırat vb. türde birçok kitap da bu kıymetli bağışın parçaları arasındadır.

Halil Edhem Beyin bağış kütüphanesi biyo-bibliyografik kaynaklar bakımından da görece zengin sayılabilir: Abdurrahman Eşref'in *Tezkiretü'l-Hikem*'i, Ali Fuad'ın *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*'si, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı, Salâh el-Kütübî'nin *Fevâtü'l-Vefeyât*'ı, Fatî'nin *Tezkire-i Hâtimeü'l-Eş'âr*'ı bu meyanda zikredilebilir.

Halil Edhem Bey bu kitapların bir kısmına kıymetli notlar düşmüştür. Bu notlar kitapların baş taraflarına eski harfli elyazısıyla ve mutlaka kurşun kalemle yazılmıştır. Notlardan bir kısmına göz gezdirmek Halil Edhem'in kütüphanesinin okuyucu için ne derece yol gösterici bir birikim barındırdığı hususunda fikir verebilir. Notları içinde, müellif ismi belirtilmeyen bir kısım eserlerde bu eksikğin tespitine dair olanları bilhassa kıymetlidir. Mesela *Nazmîzâde Murtezâ'nın* —çeviriyazı metin olarak TTK Yayınları arasında basılmış— *Gülşen-i Hulefâ* adlı eseri aslında bir Bağdat tarihidir. Fakat Halil Edhem Beyin bağışladığı kitaplar arasında bu eserin bir de zeyli vardır. *Târîh-i Devhatü'l-Vüzerâ Zeyli-i Gülşen-i Hulefâ* adlı bu eserde müellif kaydı yoktur. Buna rağmen söz konusu eksiklik Halil Edhem'in, kitabın başına yazdığı not sayesinde açıklığa kavuşmaktadır: "Bu eserin müellifinin ismini metn-i kitâbda bulamadık. Resul Hâvi Efendi isminde birisi olduğu Babinger, *Geschichte der Osmanischen nâmındaki* kitabının ikinci cildinin 251. sahifesinde mündericidir." Eserin müellifi hakkında Franz Babinger'i kaynak göstererek bir belirleme yapan Halil Edhem Bey, böylece kütüphanecilerin ve dolayısıyla okuyucunun işini kolaylaştırmıştır.

Yine bağış kitaplarından *Evrâd-ı Seniyye/*

Evrâd-ı Hubbiyye/Duafâ-i İhvân-ı Dîne Nasihat adlı eserde de hazırlayan adı belirtilmemiştir. Fakat Halil Edhem Bey kitabın başına "*Topkapı Sarayı hassa odabaşı memûru merhûm zâbit Râsih Efendinin eseridir*" notunu düşerek bu noktayı aydınlatmıştır. Millî Kütüphane ve İSAM Kütüphanesinde bulunmamakla birlikte, (varsa) diğer nüshalarının bulunduğu kütüphanelerde bu kitap için herhalde bir müellif veya hazırlayan adı verilememiş olsa gerektir. Dolayısıyla hem kütüphaneciler hem de bu tür kitaplarla ilgilenen okuyucu için önemli görünen bu ayrıntıyı Halil Edhem'in dikkat ve engin tecüssüne borçluyuz.

Yine Halil Edhem Beyin bağış kitapları arasında, adı bulunmayan bir eser mevcuttur. Kapağında sadece "Sene 1274" yazılı cifr ilmiyle ilgili taş baskısı bir kitap için Halil Edhem Bey "*İstihracât-ı Münecimbaşı*" başlığını belirlemiş ve eser TTK Kütüphanesine bu adla kaydedilmiştir. Bu kayıt elbette Halil Edhem Bey sayesinde TTK Kütüphanesine mahsus görünmektedir.

Halil Edhem Beyin ilgi çekici bir notu da, *Divan-ı Hümayun Nazırı Subhi Paşanın Hakâiku'l-Kelâm fi Târîhi'l-İslâm* adlı eseri hakkındadır. Bu eser hakkında "*İkinci cildi gayrimatbû olup Subhî Beyzâde Vehhâb Bey'de müsveddesi mevcud imiş, 1933*" şeklinde düştüğü not ancak eser sahipleriyle arasındaki bir muarefe sonucu elde edilmiş bir bilgiye dayalı olmalıdır ve son derece kıymetlidir. Çünkü eserin basılmamış bir ikinci cildini tarih dünyasına bildirmekle kalmıyor, kendisinden sonra bu hususta iz sürmek isteyenlere güzel bir araştırma konusu da veriyor. Fakat bununla da yetinmediğini belirtelim: Eserin başına Ali Fuad Beyefendinin Şubat 1933'te kendisine gönderdiği "*Subhî Paşa merhûmun "Hakâiku'l-ikelâm fi târîhi'l-İslâm" unvânlı târîhinin gayrimatbû ikinci cildinden istinsâh olunan fıkralar*"ı ihtiva

eden üç sayfalık bir mektubu da yapıştırmış ve söz konusu basılmamış cilt hakkında bu kitaptan faydalanacak okuyucuya bakir bilgiler sunmuştur.

Bazen eserin metni, bazen müellifi hakkında notlar düşen Halil Edhem, böylece kendisinden sonra bu kitaplardan istifade edecek okuyucuya hatırlatmalar yapmıştır. Bu tür notlarından bir kısmı şöyledir:

Elhâc Nûrî Efendi tarafından cem ve tertip edilen *Keşkûl: Edebiyât-ı Dîniyye ve Temeddünât-ı Dünyeviyeye Şâmil* adlı eser hakkında Halil Edhem'in kitabın başına düşüğü not şöyledir: "*Sahîfe 62'de Çemberlitaş'taki İkinci Dârülfünûn-ı Osmânî'nin küşâdında maârif nâzırı bulunan Safvet Paşa'nın îrâd ettiği nutuk vardır. Bunda Mekteb-i Sultânî'den ve Dârüşşafaka'dan dahi bahsedilmiştir. Acâyibât ve garâyibâtta hikâyelerden bahseder.*"

Böylece o, *Keşkûl*'de yer alan ve ilgi alanına giren bir bölüme dikkat çekmiş, kitabın adından ilk bakışta anlaşılacak konusu hakkında bilgi vermiştir.

Eskeşehir Mebusu Miralay Mehmed Ârif'in *Anadolu İnkılâbı: Mücâhedât-ı Milliye Hâtıratı, 1335-1339* adlı eseri için notu şöyledir: "*Müellif Ârif Bey Reisicumhur'a sükas mürettiblerinden bulunduğu inde'l-muhâkeme sâbit olmağa şehr-i temmûzun üçüncü salı günü akşamı İzmir'de salbolunmuştur, 1926.*"

En meşhur Osmanlı kroniklerinden *Târîh-i Naîmâ*'nın 1259'da basılan ilk cildi (s. 616) için eserin baş tarafında, "*Naîmâ'nın ikinci tab'ı olup yalnız birinci cild tab' olunmuştur*" notunu düşmüş ve eserin ikinci cildinin basılmadığını belirtmiştir. Bu bilgi ışığında Naîmâ'nın diğer baskılarıyla 1259 baskısını karşılaştırınca şöyle ilgi çekici bir durum ortaya çıkıyor: ikinci cildin basılmamış olması *Târîh-i Naîmâ*'nın sadece 1259 baskısına mahsustur. Yoksa eser başka tarihlerde de basılmıştır ve elbette ikinci cildi de o baskılarda mevcuttur.

Bağış kitaplarından Ahmed Vefik'in *Târîh-i Osmânî: Birinci Kısım* (tarihsiz); Ömer Efendi'nin *Târîh-i Bosna der Zamân-ı He-kimzâde Ali Paşa* (1293) ve Seyyâh'ın *Târîh-i Afgân* (1277) adlı eserlerinin üçü bir arada ciltlenmiştir. Bunlardan *Târîh-i Osmânî*'nin sonunda Halil Edhem'in "Tenbih" başlığı ile şöyle bir notu bulunuyor: "*İşbu Fezleke-i Târîh mukaddema Cerîde-i Havâdis nüshalarında Ahmed Cevdet Paşa Hazretlerinin namına ilan olunmuş ise de bunun müellifi Ahmed Vefik Efendi Hazretleri olduğundan tashihen tezyil ve ihtar olundu.*" Bu not aynı zamanda yayıncılık tarihimize düşülmüş bir nottur.

Yine aynı toplam içinde yer alan *Târîh-i Afgân*'ın başında ise "*Eser ilk def'a olarak Müteferrika İbrahim tarafından basılmıştır*" notu

bulunuyor ki *Târîh-i Seyyah* adıyla 1729'da basılan eserdir.

Enderunlu Fâzıl'ın üçü bir arada basılan *Hûbânnâme, Rakkasnâme-i Fâzıl Bey, Zenân-nâme-i Fâzıl* (1255) adlı renkli kapağıyla göz dolduran eserleri hakkında Halil Edhem Bey dış kapağın iç kısmında "*Belki Avrupa tab'ıdır*" şeklinde tahmin yürütmektedir ki biz buna kesin bilgi gözüyle bakabiliriz.

Şeyh Hasan Ceberî merhumun necîbi Abdurrahman Efendiden Mustafa Behçet Efendi tarafından tercüme edilen *Târîh-i Mısır* adlı eser için Halil Edhem Bey, "*Tarih ve mahall-i tab'ı gayr-i malûm*" notunu düşmüş ve eserin özgün adını *Muzhîrû't-takdîs bi-zehâbi devleti'l-Fransis* şeklinde kaydetmiştir.

Halil Edhem başlığı kitaplar arasında *Münşeât-ı Azîziyye fî Âsâr-i Osmâniyye*'nin iki adet baskısı bulunuyor. Bunlardan "Cild-i sâni" kaydıyla 1286'da basılan nüsha için Halil Edhem Bey, "*İş bu Münşeât-ı Azîziyye'nin 3. sahîfesinde bu kitabın ikinci cildi olduğu muharrer ise de birinci cildini görmedik. Hâlbuki bunun muaddeli olarak Mehmed Cemâl Matbaasında 1303'te matbû bir ikinci tab'ı nezdimizde mevcuddur*" notunu düşmüştür. Aynı eserin yine işaret ettiği üzere Halil Edhem başlığı kitaplar arasında yer alan 1303 baskı tarihli nüshasında bu münşeât *Hâbnâme-i Veysî, Lutfiyye-i Vehbî, Tuhfe-i İsmâiliyye li Cenâb-ı İsmâil Hakki* ile birlikte basılmıştır. Halil Edhem bu nüshaya da "*Bu cilt Münşeât-ı Azîziyye'nin 1286'da Sahhâf Hacı Nûrî Efendi'nin bastığı cildin muaddeli olup 1303'te tab' olunmuştur. İlk tab'ında "ikinci cilt" olmak üzere gösterilmişse de bunu biz görmedik.*" diyerek benzer bir not düşmüştür.

Eserin 1286 baskısında *Münşeât* dışında sadece *Lutfiyye* birlikte basılmışken 1303 baskısında yukarıda sayılanların hepsi bir arada basılmıştır. Bu nüshaların dışında eserin bir de Matbaa-i Şeyh Yahya Efendi'de 1292'de basılmış diğer bir nüshası daha vardır ve bu baskı 1303 baskısıyla hemen hemen aynıdır.

Mehmed Atâullah hattıyla taş baskısı olarak yayınlanan Şem'î'nin *Esmârû't-Tevârih* (1267) adlı eseri için Halil Edhem Bey, "*Esmârû'l-Hadâyik nâmıyle daha küçük kıt'ada diğer bir tab'ı vardır*" şeklinde bir hatırlatma notu yazmıştır. Gerçekten de Şem'î, *Esmârû'l-Hadâyik*'i daha sonra *Esmârû't-Tevârih* adıyla yayınlamakla yetinmemiş, 1295'te eseri daha da genişleterek 1878'e kadar getirmiş ve *İlâveli Esmârû't-Tevârih maa Zeyl* adıyla bastırmıştır.

Ünlü Osmanlı kroniklerinden Nişân-cızâde'nin *Mir'ât-ı Kâinât* (H. 1257) adlı eseri için ise Halil Edhem, "*İki cilttir. Mehmed Efendi Nişânizâde. Büyük babası Ramanzâde*

Mehmed. Vefâtı 1031" şeklinde bir bilgi notu düşmüştür.

Halil Edhem Bey, Ali Kuşçu'nun Mir Seyyid Ali Hâce tarafından tercüme edilip tamamlanan *Mir'ât-ı Âlem*'i (H. 1239) hakkında son derece ilgi çekici bir not düşmüştür: "*İstanbul'da ta'lik hurûfâtla ilk basılan kitaptır.*"² Her yönüyle ilgi çekici ve Kemal Beydilli'nin listesine göre 250 adet basılmış olan bu eserin birçok sayfasında matbu derkenar notları mevcuttur ve sonunda yer alan katlanmış sayfalardaki şekiller ve metinler el yazısıydır.

"Büyük Petro'nun eyyâm-ı hükûmetinde Rusya'da cereyân eden ahvâl-i dâhiyye ve umûr-ı hâriciyyeye ve husûsiyle nizâmât-ı mevzûa-i cedîdeye ve oralarda bulunan milel ve akvâm-ı muhtelifenin ahlâk ve âdâb ve funûn ve sanâyilerine dair Büyük Petro'nun kızı Elizabete'nin kurenâsından Şovalef nâm zâtın bazı resâil-i mevsûka ve senedât-ı sahîhadan vukûf ve ittilâi hâsıl olan ahvâl ve keyfiyatı nakil ve hikâyeye mübâşeret olunmuştur" gibi uzunca bir başlıkla 1270'te yayınlanmış taş baskısı eser hakkında ise Halil Edhem Bey'in notu şöyledir: "*Tevârih-i kadimden Rusya Kralı Büyük Petro'nun İsveç Kralı Demirbaş Şarl ile vuku-ı müsademelerinde vukua gelen hadisat-ı seyfiyye ve kalemiyyenin teksîr-i nüfus ve medeniyyet-i rumuzu mebalîğ-i ariz-i mukaddem tafsilâtı beyan eder.*"

Başlıkta "Şovalef" okunacak şekilde eski harflerle imla edilmiş müellifin kim olduğu hususunda Pyotr İvanoviç Şuvalov (1710?-1762) olabileceği şeklinde bir kanaat serdedebiliriz.

Halil Edhem Eldem'in, burada söz konusu ettiğimiz notları hep eski harflerle ve yine eski harfli kitapların baş taraflarına kaydedilmiştir. Fakat İzmirli İsmail Hakki'nin yeni harflerle basılmış *Müslüman Türk Feylesofları* (1934-35) adlı kitapçığının başındaki not da eski harflerle ve şöyledir: "*Sahife elli beşe kadar geçen sene [tab'] olunmuş ve son tashihleri yapılarak tekrar basılmıştır.*" Bu not da "Türk Tarihinin Ana Hatları" dizisinden basılan bu ve benzeri kitapların tarihçesi açısından önemli sayılmalıdır.

Halil Edhem Eldem'in burada yer verdiğimiz notlarından bir kısmı kütüphaneciler için yol göstericiyse de asıl itibarıyla okuyucu için son derece kıymetli hatırlatmalar ve özgün tespitler içermektedir. ▣

—YUSUF TURAN GÜNAYDIN

NOTLAR

¹ Biyografisi ve hakkındaki tanıklıklar için bkz. *Halil Edhem: Hâtıra Kitabı, Cilt I-II, (In memoriam Halil Edhem, Vol. I-II), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.*

² Talik harflerle matbu kitaplar konusunda basılmamış bir dosyası bulunduğunu bildiğimiz Ali Birinci'ye danıştığımızda o da bu bilgiyi teyit etmiş bulunmaktadı.